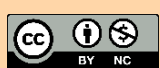

Malek al-Sho'arā Bahār: From idealism at the dawn of constitutionalism to intellectual duality in the Pahlavi I era

Sosan Ghasemi Heidari¹ and Abbas Emadi²

1- PhD in Post-Islamic History of Iran, University of Shiraz, Shiraz, Iran

2- Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/23 Accepted: 2025/09/12 pp: 1- 20 Keywords: Authoritarianism, Bhrr, Constitutionalism, Freedom, Homeland, Pahlavi.	Constitutional poetry, due to its commitment to social realities, served as a reflection of contemporary events, and the primary mission of the poet was to ppprsss llr iticll add ooii al trodh.. Bāāār's eeetry woo oo cccitt inn to these concerns; his political verse evolved in line with themes of freedom, homeland, independence, and the demand for rights, among others. With such preoccupations and in keeping with his political responsibility, the poet gave voice to human sentiments and emotions within the framework of his thought and poetic ideals. It was with this very spirit that he rose up in struggle against all adversities, despotism, and the harshness of his times. However, the failure to achieve these ideals, ultimately compounded by the First World War, the spread of chaos, and the endangerment of the nation's existence and independence, led many intellectuals—including poets such ss Bāāār—to consider welcoming a coup d'état as a means to restore political order in the country. From Bhrr'e eerppcctivll llr Iticll oreer add the establishment of a strong central government were foundational to achieving progress and prosperity for the nation. The research method in this article is descriptive-analytical, and the data collection method is library-based. The research findings indicate that idealism in Malek al-"" rr ā Bāāār's tttt ry fnnctinndd ttt nnry ss a litrary faatr e ttt ll oo ss a tlll fir rr omoting critiaal tii nii ... Bhrr's intll lett ull aalisies zkssss e demonstrate the literary richness and depth of his thought and emotions, which, given the historical circumstances of his time, enabled him to depict human complexities in his works—a testament to the intellectual evolution of a poet across different periods.
	Citation: Ghasemi Heidari, S., & Emadi, A. (2026). Malek al-hho'rr ā Bhrr: ooom idealism at the dawn of constitutionalism to intellectual duality in the Pahlavi I era. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 1-20. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5

¹ **Corresponding author:** Sosan Ghasemi Heidari, **Email:** sosanghasemiheidari@gmail.com **Tell:** +09930046163

Extended Abstract

Introduction

Mohammad Taghi Bahar (1886–1951), known as Malek osh-Sho'ara, stands as a pivotal figure in modern Persian literature and intellectual history. His life and work spanned two transformative periods in Iranian history: The Constitutional Revolution (1905–1911) and the establishment of the Pahlavi dynasty. As a poet, journalist, parliamentarian, and political activist, Bahar's intellectual trajectory reflects the broader struggles of Iranian intellectuals navigating the tensions between tradition and modernity, idealism and pragmatism, and political activism and literary expression. During the Constitutional era, Bahar emerged as a prominent voice championing freedom, justice, constitutionalism, and anti-authoritarianism. His poetry from this period exemplifies what scholars have termed "Constitutional poetry"s literature infused with epic spirit and political mobilization, inviting the public to revolutionary action. However, with the rise of Reza Shah Pahlavi and the establishment of an authoritarian modern state, Bahar faced new challenges that created an apparent duality in his thought and practice. This study examines the evolution of Bahar's intellectual and political stance, tracing his journey from revolutionary idealism during the Constitutional period to the intellectual tensions and compromises that characterized his engagement with the Pahlavi state. The central research question addresses how Bahar navigated the contradictions between his idealistic poetic vision and the pragmatic political realities of the First Pahlavi period, and whether this represents a fundamental duality or a strategic accommodation to changing circumstances.

Material & Methods

This research employs a historical-analytical approach combined with content analysis of Bahar's poetic works, prose writings, and documented political activities. The study draws upon multiple primary and secondary sources, including: *Primary Sources*: Bahar's Divan (collected poems), his historical writings encompassing A Brief History of Political Parties (Tarikh-e Mokhtasar-e Ahzab-e Siasi), articles published in his newspaper Nobahar, and records of his parliamentary speeches from the Third to Sixth National Assemblies. *Secondary Sources*: Scholarly analyses of Bahar's political thought, including studies on his ethical principles and mythological themes, comparative literary analyses examining socio-educational teachings in his poetry, and investigations of his political realism and pragmatism. The methodology integrates four analytical dimensions: Thematic analysis of Bahar's Constitutional-era poetry to identify key idealistic themes: freedom, justice, anti-authoritarianism, constitutionalism, and patriotism. Historical examination of Bahar's political activities and prose writings during the First Pahlavi period to document shifts in his political stance and practical engagement with the state. Comparative analysis of the tension between Bahar's poetic language and his political practice, examining how traditional literary forms were employed to express modern political concepts. Critical evaluation of the "duality thesis"—the proposition that Bahar maintained a fundamental intellectual tension between revolutionary ideals and political pragmatism.

Results and discussion

The findings reveal that Bahar's intellectual trajectory embodies a fundamental tension between revolutionary idealism and political pragmatism, which can be understood as both a response to changing historical circumstances and an expression of deeper philosophical commitments.

Conclusion

This study concludes that Bahar's intellectual journey from Constitutional idealism to the apparent duality of the First Pahlavi period reflects the complex challenges faced by Iranian intellectuals in the transition from revolution to state-building. Several key conclusions emerge: First, Bahar's Constitutional poetry represents a genuine and sustained commitment to freedom, justice, anti-authoritarianism, and constitutional governance. His poetic work from this period

embodies an epic spirit and rhetorical power that mobilized public sentiment for revolutionary change. Second, the shift in Bahar's political stance during the Pahlavi period does not represent a simple abandonment of ideals but rather a strategic adaptation to changed circumstances. His acceptance of parliamentary and governmental roles reflected a pragmatic commitment to influencing state policy from within, while his continuing literary critique maintained pressure on authoritarian elements. Third, the apparent duality in Bahar's thought can be understood as a productive tension between revolutionary inspiration and institutional engagement, between traditional form and modern content, and between poetic idealism and political realism. This tension is not unique to Bahar but characterizes the broader experience of Iranian intellectuals navigating the transition from revolutionary aspirations to established state structures. Fourth, Bahar's contribution to Iranian intellectual history lies precisely in his effort to maintain continuity between classical Persian literary traditions and modern political ideas. His work demonstrates how traditional forms could be repurposed to express contemporary concerns, creating a cultural bridge between past and present. Finally, the "duality" in Bahar's thought is perhaps less a contradiction than a dialectical synthesis—an expression of the complex relationship between ideals and practical political engagement that confronts all intellectuals who seek to influence historical change. Bahar's legacy lies not in ideological purity but in the sustained effort to reconcile revolutionary aspirations with the realities of political life in a changing Iran.

Future research might explore comparative studies with other Constitutional intellectuals who navigated similar tensions, examine the reception of Bahar's work in subsequent generations, and investigate the relationship between literary form and political content in modern Persian poetry. Such studies would contribute to a deeper understanding of the role of intellectuals in Iran's political development and the ongoing relevance of Bahar's synthesis of tradition and modernity.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

ملک الشعراى بهار: از آرمان گرایی در آغاز مشروطه تا دوگانگی اندیشگی در دوره پهلوی اول

سوسن قاسمی حیدری^۱ و عباس عمادی^۲

۱- دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲- گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شعر مشروطه به سبب تعهد به واقعیت‌های اجتماعی بازتاب وقایع زمانه بوده و رسالت اصلی شاعر بیان حقایق سیاسی و اجتماعی بود. اشعار بهار نیز از این مسائل برکنار نماند و شعر سیاسی وی در راستای آزادی، وطن، استقلال، مطالبه حق و ... رقم خورد. شاعر با این دغدغه‌مندی‌ها در راستای مسئولیت‌پذیری سیاسی، به بیان احساسات و عواطف انسانی در دفتر اندیشه و آرمان شاعری پرداخت و با همین روحیات بود که وی با تمام ناملایمات، خودکامگی و درشتی‌های روزگار به مبارزه و پیکار برخاست؛ اما عدم دستیابی به این آرمان‌ها و نهایتاً جنگ عالم‌گیر اول و گسترش هرج‌ومرج و به خطر افتادن موجودیت و استقلال وطن باعث گردید که بسیاری از روشنفکران از جمله شاعرانی همچون بهار به این فکر بیفتند که از کودتا برای اعاده نظم سیاسی در کشور استقبال نمایند؛ زیرا از نگاه بهار، نظم سیاسی و ایجاد حکومت مقتدر مرکزی مبنایی برای رسیدن به پیشرفت و آبادانی کشور بود. روش پژوهش در این مقاله، توصیفی و تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است. آرمان‌گرایی در شعر ملک‌الشعراى بهار نه تنها به عنوان یک ویژگی ادبی، بلکه به عنوان ابزاری برای ترویج تفکر انتقادی عمل می‌کرده است. دوگانگی‌های فکری بهار نیز نشان دهنده غنای ادبی و عمق تفکر و احساسات اوست که با توجه به شرایط تاریخی زمانه‌اش، توانسته پیچیدگی‌های انسانی را در آثارش به تصویر بکشد و این نشان دهنده تحول فکری یک شاعر در هر برهه از زمان بود.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱	
صص: ۱-۲۰	
واژگان کلیدی: آزادی، اقتدارگرایی، بهار، پهلوی اول، مشروطه، وطن.	

استناد: قاسمی حیدری، سوسن؛ و عمادی، عباس. (۱۴۰۴). ملک‌الشعراى بهار: از آرمان‌گرایی در آغاز مشروطه تا دوگانگی اندیشگی در دوره پهلوی اول. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۱-۲۰.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5>

مقدمه

ادبیات فارسی در طول زمان فراز و نشیب‌های زیادی به خود دیده است و دوره‌های گوناگونی را طی کرده است و شعرای هر دوره نیز سبک‌ها و طرز فکرهای متفاوتی داشته‌اند. تا دوران مشروطه، ادبیات در انحصار طیف به خصوصی از مردم و دربار بوده است. درون مایه اغلب اشعار تا پیش از مشروطه، مدح پادشاهان، بیان احساسات، پند و اندرز و... بوده است؛ اما در این دوران، شاعران، نویسندگان و اصحاب هنر، ادبیات را وسیله‌ای برای بیان اهداف سیاسی و اجتماعی خود، از جمله تنویر افکار مردم، آزادی و استقرار مشروطیت، قرار داده بودند. از این‌رو، چهره فرهنگی ایران در آستانه مشروطیت کاملاً تغییر یافته بود. به‌ویژه که گروهی از تحصیل‌کردگان بودند که از طریق مطبوعات و آثاری که منتشر می‌کردند به جریان نوگرایی اجتماعی و فرهنگی سرعت بیشتری بخشیدند. در واقع ادبیات مشروطه در عرصه محتوا، با نگاهی انتقادی به مضامین و موضوعات ادبی گذشته می‌نگریست و در پی موضوعات جدید بود. موضوعاتی به‌مانند قانون، وطن، آزادی، برابری، انتقاد از اخلاقیات سنتی یا مبارزه با آن و... از موضوعات برجسته ادب مشروطه است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۵).

محمدتقی خان بهار، ملقب به ملک‌الشعرای بهار، یکی از برجسته‌ترین شاعران، ادیبان و سیاستمداران دوران معاصر ایران است. زندگی و آثار او هم‌زمان با تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوران گذار از قاجار به پهلوی، به‌ویژه دوران مشروطه و پس‌از آن، شکل گرفت. بهار در ابتدای فعالیت ادبی خود، شاعری آرمان‌گرا و مدافع سرسخت آرمان‌های مشروطه بود و در اشعارش شور وطن‌پرستی، آزادی و عدالت‌خواهی و امید به آینده‌ای روشن را منعکس می‌کرد. با این‌حال با گذشت زمان و تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی، به‌ویژه تثبیت قدرت پهلوی و مواجهه با واقعیت‌های پیچیده‌تر، اندیشه‌ها و رویکردهای او نیز دستخوش تغییراتی شد. در توضیح بایستی اشاره نمود که پس از دوران مشروطه و جنگ جهانی اول که ایران را در معرض تهدیدات تجزیه قرار داده بود، رضاخان باهدف ایجاد یک دولت مرکزی قدرتمند و یکپارچه، دست به اصلاحات گسترده‌ای زد این اصلاحات، اگرچه در جهت تقویت اقتدار دولت و وحدت ملی بود، اما با سرکوب شدید هرگونه گرایش‌های مخالف و خودمختاری طلبانه همراه شد. در این میان جنبش‌هایی مانند قیام میرزا کوچک خان جنگلی، با آنکه با اهدافی چون مبارزه با استبداد و عدالت‌خواهی شکل گرفته بودند اما چون رنگ و بوی تجزیه‌طلبی داشتند؛ مایه تضعیف حکومت مرکزی تلقی می‌شدند. به عبارتی، ظهور رضاخان و استقرار حکومتی مقتدر و متمرکز، درحالی‌که نویدبخش نظم و ثبات بود، پرسش‌هایی را درباره نسبت آن با آرمان‌های اولیه مشروطه را مطرح می‌ساخت. آنچه تحلیل را پیچیده‌تر می‌کند، همراهی یا موافقت نسبی بهار، با رویکرد اقتدارگرایانه رضاخانی است؛ بنابراین این تحولات درنهایت منجر به بروز نوعی موضع‌گیری‌های سیاسی ناسازگار و دوگانگی اندیشه در آثار وی در برابر رضاشاه انجامید؛ ازاین‌جهت، بررسی این مسائل می‌تواند به درک عمیق‌تری از پیچیدگی‌های فکری یک شاعر در بستر تاریخ معاصر ایران یاری رساند. در این رابطه تکمیل همایون می‌گوید: «... در پهنه تاریخ سیاسی ایران، شاید کمتر کسی را بتوان یافت که هم در ابعاد گوناگون ادب فارسی ... و عرصه شعر و شاعری (در سبک‌ها و شیوه‌ها و انواع مختلف) چنان برجستگی یافته باشد و هم‌زمان در میدان مبارزات ملی و آزادیخواهان و روشنگری‌های سیاسی از پیشگامان باشد. چندین بار به زندان برود و به تبعید فرستاده شود و نیز چندین بار بر مسند نمایندگی مجلس شورای ملی بنشیند. گاه تندروی داشته باشد و گاه کندروی. گاه یک زندگی نشان دهد و گاه تمکین نماید ... و در تمامی زیربوم‌های انسانی فرهنگی، صادق، ایران‌دوست، ملت‌خواه و پاک‌دامن باقی بماند...» (سخنرانی تکمیل همایون، ۱۳۸۳: ۴۰). اسلامی ندوشن نیز، در توجیه تلاطم نظام اندیشگی شاعر می‌نویسد: «... این رنگارنگی و تابش و گرمی‌ای که در شعرهای اوست برای آن است که از وقایع زنده مایه گرفته است. به گمان من کوتاه‌ترین وصفی که بتوانیم از بهار بکنیم این است که بگوییم یک ایرانی اصیل است با همه حسن‌ها و عیب‌هایش.» (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۰: ۱۴۹).

بنابراین، با توجه به مطالب بالا و همچنین کتب و مقالاتی که درباره بهار نوشته شده، بسیار تکرار شده که موقعیت سیاسی او مبهم و نامشخص بوده است. از این روست که برخی از نویسندگان او را دمدمی مزاج و یا حتی فرصت‌طلب قلمداد کرده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، ارتباط پرفرازونشیب‌اش با رضاشاه را گواه آورده‌اند. این نکته که بهار از سویی مشروطه‌خواهی آرمان‌گرا بوده و از دیگر سوی، با جنبش‌های عدالت‌خواهانه و ضد استبدادی همچون قیام جنگل، مخالف بوده، یا اینکه در زمان‌هایی با رضاشاه به مخالفت برخاسته؛ اما درعین‌حال به مدح او نیز پرداخته است بیشتر مورخان و متفکران را سردرگم کرده تا موضع سیاسی بهار را مبهم، متناقض به شمار آورند؛ ازاین‌رو، به‌طور مشخص‌تر، این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- میزان و چگونگی بازتاب آرمان‌گرایی مشروطه (مانند وطن‌پرستی، عدالت، آزادی و قانون) در اشعار بهار به چه نحو بوده است؟
- چرا ملک‌الشعراء بهار از آرمان‌های دموکراتیک به سمت ایده‌اقتدارگرایی دچار دگردیسی شد؟
- زمانه و مقتضیات سیاسی و اجتماعی چه نقشی در دوگانگی و نوسان‌های فکری و موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پس از جریان مشروطه‌خواهی در ایران داشته است؟

زمینه و زمانه‌ی سیاسی ملک‌الشعراء بهار

همان‌طور که آمد؛ در چرخش تاریخی ساخته‌ای نهادهای جامعه در عصر مشروطه و دگردیسی بافت نمادین و معنایی ادب پارسی در دوران معاصر، بهار شخصیتی کلیدی و اشعارش متونی تعیین‌کننده محسوب می‌شود. از این‌رو با نگرستن به آنچه از او به یادگار مانده و تحلیل آنچه در زمینه و زمانه‌اش، رخ داده امری لازم می‌نماید. محمدتقی بهار از شعراء بزرگ فارسی‌زبان و از افتخارات عظیم ادبی ایران است. وی در واپسین دهه‌ی سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار به سال ۱۳۰۴ هجری قمری در مشهد دیده به جهان گشود در سال‌های جوانی از مظفرالدین شاه قاجار لقب ملک‌الشعراء گرفت. تخلص بهار را از بهار شیروانی دانند که از سخنوران بنام عهد ناصرالدین‌شاه است. او ادبیات را نخست نزد پدرش آموخت و از هفت‌سالگی به سرودن شعر پرداخت و برای تکمیل معلومات فارسی و عربی از محضر ادیب نیشابوری و سید علی‌خان درگزی برخوردار شد و برای مدتی صاحب شغل دولتی و منصب ملک‌الشعرائی بود. از چهارده‌سالگی در جامعه آزادخواهان شرکت جست و بدان دل بست در هیجده سالگی در غم از دست دادن پدر به سوگ نشست و از این‌پس غلامرضا خان شاهسون از والیان وقت خراسان تربیت وی را بر عهده گرفت (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۶). به قول خود بهار «می‌توانم بگویم که تحصیلات من از هجده‌سالگی، بعد از مرگ پدرم شروع شد.» (پروین، ۱۳۹۶: ۱۹). در همین دوران و با آغاز جوانی وی، جنبش مشروطیت نیز شروع می‌شود. وی در این قیام همگانی همگام با مردم شرکت می‌کند، خطابه می‌گوید، مقاله می‌نویسد، مجله و روزنامه تأسیس می‌کند، نماینده مجلس می‌شود، به انواع قالب‌های شعری شعر می‌سراید و به‌خوبی و باذوق و حسی قوی مثنوی می‌گوید. غزل، رباعی، مسمط، مستزاد و حبسیه می‌گوید و از همه مهم‌تر تصنیف‌های ملی و میهنی همگام با قیام مردم می‌سراید (شریفی، ۱۴۰۰: ۱۶). از این‌رو، می‌توان گفت که بهار را به هیچ رشته ادبی نمی‌توان منسوب داشت، او شاعر مقتضیات است. تمام حوادث و تظاهرات بر آثارش تأثیر گذاشته. وی در یادداشت‌های خود، در مورد نشرش می‌نویسد: «من در نثر کلاسیک، سبک تاریخ بیهقی را انتخاب کرده بودم؛ اما علل سیاسی و احتیاج مردم به نثر ساده باعث شد که به سبک نثرنویسی من از نو به طرز تازه‌ای آغاز شود و یک‌باره از مراجعه به سبک قدیم، منصرف گردیدم.» (محمدی، ۱۳۷۲: ۱/ ۱۱۷). وی از بیست‌سالگی نیز وارد امور سیاسی شد و جزء مشروطه‌خواهان خراسان قرار گرفت (رضا، ۱۳۹۳: ۲۰). از این‌پس حوادث ایام، وی را از زادگاهش به تهران کشاند و در جریان سیاسی آن روز او را مخالف استبداد مظفرالدین شاه قرار داد که به دلیل تنوع و حجم فعالیت‌های ادبی‌اش تأثیر خود را در همه جای تاریخ نهضت مشروطیت به‌جا گذاشت (خاتمی، ۱۳۸۰: ۲/ ۲۴۰). باید گفت که اگرچه بهار در این سال‌ها مشروطه‌خواهی سرسخت بود و به‌ویژه پس از فتح تهران تصنیفات تهنیت آمیزی سرود اما رویدادهای سال‌های میان ۱۲۹۰ تا ۱۳۰۰ ش، نقش زمینه‌ای را ایفا نمود که در آن اندیشه (ذهن و زبان) بهار دگرگونی بزرگی را تجربه کرد. اندک مدتی پس از فتح تهران، هم‌زمان با اولتیماتوم روسیه، اشغال بخش‌هایی از شمال و غرب ایران به دست نیروهای روسی و به دنبال آن انحلال مجلس دوم در سال ۱۲۹۰، شاهد اولین نشانه‌های سرخوردگی در ذهن و زبان بهار بود (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۴). در اینجا، شاعر در هیجان‌های مردم ایران که بر اثر مقاومت تبریز، در دوره استبداد صغیر پیش آمد سهیم بود؛ و علیه دخالت همسایگان شمال و جنوب و برای استقلال کشور نوشته و سروده‌های مؤثر دارد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۹). در طی این سال‌ها بهار، در بحبوحه‌ی جنگ بین‌الملل اول به دنبال تصمیم میلیون مبنی بر تشکیل دولت موقت ملی در کرمانشاه به همراه آزادی خواهان به قم رفت؛ اما سرانجام پس از اقامت کوتاهی در مشهد به تهران احضار و عضویت کمیته مرکزی حزب دموکرات منصوب گردید (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۶-۱۰۷). در جریان کودتای اسفند ۱۲۹۹ نیز، بهار جزو اقلیت مجلس شورای ملی با جمهوری پیشنهادی سردار سپه مخالفت کرد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۹). به‌طوری‌که در مجلس پنجم واعظ قزوینی مدیر روزنامه «نصیحت» را که شباهت ظاهری با ملک‌الشعراء بهار داشت، به‌جای وی هنگام خروج از مجلس به قتل رساندند و بهار از این توطئه جان سالم به در برد. یک ماه و نیم پس از این ماجرا سلسله‌ی قاجار منقرض شد (شریفی، ۱۴۰۰: ۲۲-۲۳). هرچند در دوره حکومت رضاشاه

پهلوی از به سلطنت رسیدن رضاشاه حمایت کرد (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). تا آنجا که در تاج‌گذاری رضاشاه مدیحه‌ای همراه با اندرزا خواند که به لطف این عقب‌نشینی چند سالی نماینده مجلس ماند و خانه‌اش یکی از مراکز ادبی و سیاسی روز بود و خود از احترام و آزادی نسبی برخوردار بود (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۰)؛ اما پس از مدتی مورد غضب رضاشاه قرار گرفت و زندانی شد که البته این امر ناشی از سرودن مثنوی طولانی «کارنامه زندان» بود که همراه با اشعار سیاسی دیگری که علیه رضاشاه و رژیم او سرود. این اشعار تا دهه ۱۳۳۰ شمسی مجال نشر نیافتند؛ اما پس از مدتی با سرودن و چاپ یک مدیحه برای رضاشاه سرانجام تبعید شد (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). نهایتاً وی در آوریل ۱۹۵۱/اول اردیبهشت ۱۳۳۰ در سن شصت و پنج سالگی درگذشت (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۱۴۲).

ملک‌الشعراي بهار و آرمان‌های مشروطیت

آثار ادبی، محصولات و فرآورده‌های اجتماعی و بشری هستند و آفرینندگان آثار ادبی در متن جامعه انسانی قرار دارند و از شرایط و حوادث اجتماعی تأثیر می‌پذیرند و به‌گونه‌ای، این شرایط و حوادث را در آثار خود انعکاس می‌دهند و می‌توانند نشانگر و بیان‌کننده‌ی اوضاع اجتماعی و تحولات آن باشند (درستی، ۱۳۸۱: ۲۸-۲۹). در دوران مشروطیت، شعر فارسی، بی‌آنکه به قالب‌های سنتی خود دست بزند در مضمون دچار تحوّل شگرف شد. شعر مشروطیت یک وسیله‌ی تبلیغی و نفوذ در ذهن‌ها بود و وسیله‌ای شد برای پراکندن ایده‌ها و اندیشه‌های نو درباره‌ی آزادی سیاسی و شکل دولت. شعر سیاسی دوره‌ی مشروطیت نشانه‌ی تکانی در ذهنیت ایرانی بود و ورود ارزش‌ها و آرمان‌هایی در این ذهنیت که پیش از آن نبود (آشوری، ۱۳۸۰: ۱۸۵). در اینجا، منظور از شعراي عصر مشروطیت به‌طور کلی تمام گویندگانی هستند که در دوره‌های مختلف انقلاب، اشعاری با محتوای سیاسی و اجتماعی سرودند یا به‌گونه‌ای اشعارشان از فضای آزادی و مشروطه‌خواهی و ارزش و آرمان‌های آن دوره تأثیر پذیرفته است (خارابی، ۱۳۸۰: ۱۲)؛ اما آرمان بهار چیست؟ در این باره می‌توان به تعاریفی از آرمان بپردازیم به‌طور مثال، «آرمان در لغت به معنی آنچه باید باشد و به آن می‌اندیشیم، کمال مطلوب و در حقیقت تصوّراتی است که برای ساختن جنبه‌های گوناگون زندگی مطلوب، در ذهن انسان‌ها وجود دارد و آرمان‌گرایی یعنی تفکر مبتنی بر آرمان.» (انوری، ۱۳۸۱: ۸۰۴). یا در تعریفی دیگر می‌توان «آرمان‌گرایی را میل به رهایی از تنگنای مرز واقعیت‌ها و جهش به‌سوی افق گسترده و بی‌انتهای حقیقت‌ها و نیل به کمال دانست (رزمجو، ۱۳۷۵: ۲۳). در این رابطه باید گفت که آرمان‌گرایی یکی از ویژگی‌های بارز شعر ملک‌الشعراي بهار است. او به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین شاعران و ادیبان معاصر ایران، در آثار خود به مضامین انسانی، اجتماعی و سیاسی پرداخته و این مضامین را با احساسات عمیق و آرمان‌های بلند ترکیب کرده است. بی‌شک عمده‌ترین نقش سیاسی بهار را در رابطه با نهضت مشروطیت باید جست‌وجو نمود. مشروطیت و پایگیری مجلسی صالح و برقراری حکومت قانون، بزرگ‌ترین آرمان سیاسی و تعیین‌کننده در زندگی بهار بود. آرمانی که بر فرازوفروید روحیات و سرخوردگی‌های بهار تأثیری ژرف داشته و آفرینش‌های او را چه در پهنه‌ی شعر و چه در عرصه‌ی روزنامه‌نگاری و حتی تألیفات تاریخی، به زیر سیطره‌ی خود گرفته است (سخنرانی تکمیل همایون، ۱۳۸۳: ۴۰). درواقع بهار شعر را نمودار روح و طرز فکر و آمال دلپسند شاعر می‌داند از این‌رو معتقد است هر قدر اندیشه بلندتر و سخنش از صداقت و صمیمیت بیشتر برخوردار باشد اثرش بیشتر است و این جمله را به «اخلاق شاعر» تعبیر می‌کند (یادگار بهار، ۱۳۸۶: ۲۹). زمانی نیز شاعر گفته بود: «سخن به نفع عموم و به‌مقتضای نصیحت عموم و بر طبق میل عموم و به زبان عموم گفته‌شده باشد.» (غلامحسین زاده، ۱۳۸۰: ۲۲۲).

آرمان اجتماعی حق و عدالت در اندیشه بهار

در آستانه‌ی قرن بیستم مفاهیمی چون آزادی، حقوق طبیعی و اجتماعی انسان و آرزوی آبادی و نوسازی کشور برای نخستین بار در ذهن و زبان برخی از گروه‌های اجتماعی کشور راه یافت. قلم‌زنان ادبیات سیاسی و اجتماعی عصر مشروطه نسبت به شعر متعارف زمان خود و محتوای غیرسیاسی و حتی غنائی آن نظر خوشی نداشتند و سرایندگان آن را مورد نکوهش قرار می‌دادند (خارابی، ۱۳۸۰: ۱۳). بدین ترتیب، بهار به مسائل اجتماعی و نابرابری‌ها توجه ویژه‌ای دارد. او در اشعارش به مشکلات جامعه، فقر و ستم و نیاز به اصلاحات اجتماعی اشاره می‌کند. این مضامین نشان‌دهنده‌ی آرمان‌گرایی او در راستای جامعه‌ای بهتر و عادلانه‌تر است؛ بنابراین، واژگانی چون حق، حقوق و قانون که از دیرباز در زبان فارسی رواج داشت، با آغاز نهضت بیداری و مشروطه‌خواهی معنی و مفهومی تازه یافت. حقوق که در اواخر دوره قاجاریه مترادف مواجب، وجوه و شهریه‌ی عمال دولتی بود و از پیش هم شامل تعهدات

واجب الرعايه اخلاقی می‌شد، اکنون در موردی بسیار گسترده به کار می‌رود. شاعران مشروطه شورش و انقلاب مردم را به مثابه تلاشی برای دستیابی به حقوق مشروع تلقی می‌نمودند (خارابی، ۱۳۸۰: ۷۹-۸۰)؛ بنابراین، در دوره مشروطه مفهوم «حق» به نحو چشمگیری در شعر این دوره بازتاب پیدا کرد. حقوق انسانی افراد از آن رو که انسان واجد حقوقی طبیعی هستند به رسمیت شناخته می‌شود و در ذیل این حقوق طبیعی، سخن از حقوق سیاسی و اجتماعی افراد گفته می‌شود. لذا آگاهی دادن مردم نسبت به حقوق ازدست‌رفته‌شان به رسالت شاعران این دوره مبدل می‌شود. ملک‌الشعراى بهار با اعتقاد به برابری انسان‌ها در خلقت حقوقی برابر برای آن‌ها قائل است که هیچ‌کس نباید به غصب آن بپردازد و تنها در حکومت‌های جابرانه و استبدادی است که این حقوق نادیده انگاشته می‌شود:

دانی که یکسان‌اند نوع بشر
اندر حقوق خودی
غصب حقوق خلق در هر نظر
باشد زنا بخردی

بنابراین، استفاده گسترده از واژگانی چون «حقوق خود»، «حقوق خویش»، «حقوق خویشتن»، حقوق ملت و... در شعر این عصر، بار اخلاقی مفهوم حق را به‌وضوح به نمایش می‌گذارد. این تحول در معنای حق، به‌عنوان اولین گام در طرح مطالبات سیاسی و اجتماعی، راه را برای استقرار قانون به‌عنوان محدودیتی بر خودسری پادشاه باز می‌کند. قانونی که خود در جهت پاداری از حقوق افراد پا به عرصه می‌گذارد. در ابیات ذیل نیز چنین سرود:

به جستجوی حقوق میان ببستید باز
جان بدانیش را ز کینه خستید باز
جیش استبداد را به هم شکستید باز
به فرّ کیهان خدای زغم برستید باز

(منوچهری، ۱۳۹۵: ۱/ ۲۱۳)

شاعر به بی خبری مردم از حقوق خود نیز اشاره می‌کند:

کند قبیله دیگر، حقوق اوپامال
هرآن قبیله که بر حق خویش، واقف نیست

(محمدی، ۱۳۷۲: ۱/ ۳۷)

از دیگر سوی، بهار با استفاده از زبان شعر توانسته احساسات عمومی را نیز برانگیزد و مردم را به فکر کردن درباره‌ی حقوق خود تشویق کند. به‌طور مثال، اعتراض شاعران عصر مشروطه به وضعیت دهقان ایرانی، در حقیقت بیانگر اعتراض جامعه روشنفکری ایران و وجدان‌های بیدار زمانه نسبت به نظام حقوقی و مناسبات اقتصادی و اجتماعی حاکم بود. بهار به‌شدت به نقد استبداد پرداخته است. او در شعرهایش به ظلم و ستم حاکمان و بی‌عدالتی‌های اجتماعی اشاره می‌کند و از مردم می‌خواهد که علیه این ظلم قیام کنند. به‌طور مثال، بهار دهقان ایرانی را در حال فنا شدن می‌بیند. در تصنیف معروف «مرغ سحر ناله سر کن» می‌سراید:

ظلم ظالم، جور ارباب
زارع از غم گشته بی‌تاب

شاعر در جای دیگر می‌آورد:

همه رعیت گدا و خانه ویران
همه دهقان پریش و حال مضطر

(خارابی، ۱۳۸۰: ۱۲۷ و ۱۲۹)

در این رابطه، می‌توان به سخن آشوری استناد کرد که می‌نویسد: «در واقع ما در جهانی می‌زیستیم که در آن شاعر، به‌عنوان انسان و نماینده‌ی انسانیت ستم دیده، در برابر چرخ فلک می‌ایستاد و از ستمی که در گردش چرخ و فلک بر او می‌رفت شکوه می‌کرد، و ما ستم دیدگان روزگار زبان حال درد خود را در این شکوه و زاری شاعرانه می‌یافتیم. سپس زمانی رسید که شاعر به‌عنوان انسان و نماینده‌ی انسانیت ستم دیده، در برابر تاریخ و دولت و نظام اجتماعی ایستاد و از ستمی که بر او و بر انسان می‌رود شکوه سر داد.» (آشوری، ۱۳۸۰: ۱۸۷). از دیگر سوی، بهار رفتار ایرانیان را که ظاهراً احساساتی شدید و زبانی گویا داشتند موردانتقاد شدید قرار می‌دهد:

ای مردم ایران همگی تند زبانید
خوش نطق و بیانید
هنگام سخن گفتن برنده سنانید
بگسسته عنانید

(خارابی، ۱۳۸۰: ۸۷)

در ضمن نکوهش کندی و تن آسایی و رخوت و بی‌عملی هم‌وطنان خود نیز می‌سراید:

... در وقت عمل کند و دگر هیچ ندانید
از بس که جفنگید، از بس که جبانید
... گر روی زمین را همگی آب بگیرد
ای ملت هشیار
دائم که شما را همگی خواب بگیرد
بر این تن بی عار هرگز نکند کار

(خارابی، ۱۳۸۰: ۲۰۴)

آرمان آزادی و قانون در تقابل با استبداد شاهی در اشعار سیاسی بهار

سخن از آزادی و این کلمه را گفتن با مشروطیت شروع می‌شود. قبل از مشروطه مفهوم آزادی که مترادف دموکراسی غربی است، به‌هیچ‌وجه وجود نداشت. آزادی - به معنای دموکراسی غربی - با مشروطیت آغاز می‌گردد. درحالی‌که قبل از آن آزادی به مفهوم دموکراسی غربی نبوده است؟ بهار در این باره می‌آورد:

زین سبب روز طرح بیدادی
نهم ماه و مرگ آزادی
نقل گفتار من کسی نشنید
نالۀ زار من کسی نشنید

(بهار، ۱۳۸۷: ۶۷۸)

در اینجا مناسب است درباره اصطلاح «آزادی» در کلام بهار توضیحی بدهیم، زیرا مفاهیم جدید آزادی که حاصل تحولات اجتماعی و فکری اروپا بود و از منابع اروپایی گرفته شده بود، در جنبش مشروطه معانی خاصی به خود گرفت. اصطلاح آزادی خواه در آغاز جنبش به همه مشروطه‌طلبان اطلاق می‌شد و شاید در مورد شخصیت‌های آرمان‌گرای تندرو و وجیه‌المله بیش‌تر به کار می‌رفت. اگرچه که آرمان اصلی اصلاح‌طلبان و مشروطه خواهان ایرانی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم سرنگونی نظام استبدادی و استقرار حکومتی بر اساس قانون بود. در نظر آنان قانون قبل از هر چیز به معنای حکومتی مسئول و منظم بود و بعد به معنای آزادی. مشروطه خواهان ایران می‌خواستند حکومت استبدادی را براندازند و حکومت قانون را مستقر کنند؛ بنابراین مفهوم آزادی نزد اصلاح‌طلبان ایران بیش از هر چیز دیگر خود قانون بود. هیچ آزادی فردی بیرون از چارچوب قانونی میسر نمی‌شد؛ اما به سبب فقدان هرگونه چهارچوب قانونی در جامعه ایران، این نکته روشن بود که بدون قانون هیچ آزادی در میان نخواهد بود. بدین ترتیب مشروطه‌طلبان با تأکید نهادن بر قانون درواقع خواستار آن آزادی بودند که در اروپا از دیرباز به‌صورت‌های گوناگون وجود داشت. این آزادی، آزاد بودن از حکومت استبدادی بود، یعنی مفهومی در ظاهر منفی، اما در ذات خود مثبت، زیرا حق ایمن بودن جان آدمی را تضمین می‌کرد. از این‌روی ایران برای آن‌که بتواند قوانینی برای آزادی فردی وضع کند، نیازی به برچیدن قوانین موجود نداشت، چیزی که لازم داشت ایجاد چهارچوب قانونی بود. از این‌روست که نخستین شعر بهار در واکنش به اعلام استقرار حکومت مشروطه با این بیت پایان می‌پذیرد:

ارجو کزین بنای فرخ قانون ملک بماند همیشه خرم و آباد

(کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۱۵)

از دیگر سوی، مظهر نمادی این حکومت قانون هم، مجلس ملی است، مجلسی که اراده ملت را برای قانون‌پذیری و آزادی تربیت کرده باشند. این‌ها سرخط‌های اصلی تجربه‌ها و نگرش‌های بهار است درباره آزادی. بازتاب همین تجربه‌ها را در قصیده‌ای که در سه چهار سال آخر زندگی‌اش سروده است، به‌وضوح می‌توان دید:

بی‌تربیت آزادی و قانون نتوان داشت
سعصع نتوان خواند، نخوانده کلمن را
امروز امید همه زی مجلس شورا است
سر باید کأسوده نگه دارد تن را
گر سر عمل متحد از پیش نگیرد
از مرگ، صیانت نتوان کرد بدن را
بی نیروی قانون نرود کاری از پیش
جز بر سر آهن نتوان برد ترن را

(آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۲-۲۳)

بنابراین، ارتباط قانون و آزادی در دید بهار، ارتباطی بنیادی و اصولی است: با قانون است که آزادی استقرار و استمرار می‌یابد. در اینجا، وی به عنوان نخستین شاعران مشهور در دوران مشروطه است که به نقد شاه پرداخته و مشروعیتش را به داد و قانون وابسته دانسته است و در همان ابتدای کار که محمدعلی شاه قاجار بنای همدستی با مستبدین و اخلاص در کار مشروطه را گذاشت، لحن بهار هم نسبت به او تندتر شد. به طوری که در اواخر سال ۱۲۸۵ شمسی شاه را این چنین خطاب کرد:

پادشاه زاستبداد چه داری منظور
که از این کار جز ادبار نگرده مشهود
جور کن در ره مشروطه که گردی مجود
...ملکا جور مکن پیشه و مشکن پیمان
که مکافات خدایت بگیرد دامان
ملکا خودسری و جور تو ایران سوز است
به مکافات تو امروز وطن فیروز است
(وکلی، ۱۳۹۲: ۷۹-۸۰)

در سال ۱۲۸۶ خورشیدی نیز در بحبوحه مبارزات شدید ملت مشروطه خواه ایران با محمدعلی شاه پادشاه مستبد قاجار، ملک الشعراء بهار که در سن ۲۲ سالگی یکی از مبارزان سرسخت مشروطیت ایران در خراسان به شمار می‌آمد، این مثنوی را در نصیحت به شاه و تشویق ملل اسلام به اتحاد، ساخت و در روزنامه خود انتشار داد.

پادشاه! چشم خرد باز کن
بازگشا دیده بیدار خویش
مملکت ایران بر باد رفت
...وای به شاهی که رعیت کش است
فکر سرانجام، در آغاز کن
تا نگری عاقبت کار خویش
بس که بر او کینه و بیداد رفت
حال خوش ملت از او ناخوش است
(بهار، ۱۳۸۷: ۷۹۱)

مستزاد زیر نیز، در وصف روزگار کامروایی محمدعلی شاه بعد از به توپ بستن مجلس مشروطه و متواری کردن آزادی خواهان و ریختن خون تنی چند از مشروطه خواهان و مخالفان استبداد سروده شده است روایت روزهای سرد و سیاه استبداد صغیر. یادگاری از روزهای خاموشی، سکوت، تردید پیروزی مجدد. شعر این دوره پر از کلمه آزادی به معنای جدید آن است. اکتفا می‌کنیم به قطعه‌ای از آن اثر شیوای ملک الشعراء بهار.

با شه ایران زآزادی سخن گفتن خطاست
مذهب شاهنشاه ایران ز مذهبها جد است
کار ایران با خداست
کار ایران با خداست
(بهار، ۱۳۵۴: ۱/۱۴۶)

مفهوم وطن در اشعار سیاسی و انتقادی بهار

صدای اصلی مشروطیت، بیشتر یا میهن پرستی است یا انتقاد اجتماعی و این صدا بیشتر در شعر شاعرانی همچون بهار دیده می‌شود. بهار به وطن و فرهنگ ایرانی بسیار اهمیت می‌دهد. او در اشعارش به زیبایی‌های ایران، تاریخ و فرهنگ غنی آن پرداخته و حس ملی گرایی را در آثارش القا می‌کند. این احساس در اشعار او به وضوح قابل مشاهده است. اما در اشعار بهار، وطن مفاهیم متعدد دارد که یکی از آن‌ها وطن ایرانی است که در شکل، آگاهی کامل به تاریخ، فرهنگ، دین گذشتگان و زبان و به طور کلی افتخار به ملیت ایرانی نمود دارد و ملتی که در شکل دولت ملی، رسمیت می‌یابد و از دیگر ملت‌ها متمایز و شناخته می‌گردد (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۳: ۶۴۱). از این روست که شفیع کدکنی معتقد است که اگر دو نهنگ بزرگ از شعر بهار بخوایم صید کنیم، یکی مسئله «وطن» است و دیگری «آزادی». بهترین ستایش‌ها از آزادی در آثار بهار وجود دارد و زیباترین ستایش‌ها از مفهوم وطن بازهم در دیوان او به چشم می‌خورد. بهار به سبب آگاهی نسبتاً وسیعی که از گذشته ایران داشت و به علت هیجان و شیفتگی عاطفی‌ای که نسبت به گذشته ایران در او بود، بهترین مدیحه سرای «آزادی» و «وطن»- در بافت بورژوازی آن- است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۵-۳۶).

به‌طور مثال، در سال ۱۳۲۷ هجری قمری مطابق ۱۲۸۷ شمسی که ستارخان و باقرخان از تبریز و سپهدار از رشت و سرداران بختیاری از جنوب و علمای اعلام خاصه آیت‌الله سید محمد طباطبایی از تهران برعلیه حکومت استبداد، به‌منظور اعلام مشروطیت قیام و مبارزه کردند و بالاخره به فتح تهران و استقرار رژیم مشروطیت توفیق یافتند، ملک‌الشعرای بهار که در خراسان، از پیشروان مشروطیت به شمار رفته و همواره با نطق و بیان و شعر و مقاله، جامعه و ملت را به مشروطیت تشویق می‌کرد، این ترانه ملی را در وصف زعمای مشروطه سرود و انتشار داد. بخشی از این ترانه ملی به شرح زیر می‌باشد:

ای شیر دل ای دلیر ستار	سردار مجاهدان تبریز
ای بسته میان به فر دادار	در حفظ حقوق عزت آمیز
ای ناصر ملت ای سپهدار	ای از ره جور کرده پرهیز
ای باقر خان راد سالار	بر خرمن جور آتش انگیز
... همدست شوید جمله احرار	تا پای کشد عدوی خونریز

... کانصاف بساط جور برچید

از رحمت حق مباحث نومید

(دیوان اشعار ملک‌الشعرای بهار، ۱۳۸۷: ۱۳۴-۱۳۵)

در مسمط «فتح تهران» نیز شاعر چنین سرود:

مژده آمد برون خاطر ما زانتظار	مژده فتح الفتوح داد به ما کردگار
حق در رحمت گشود بر دل امیدوار	فتح به ما شد قرین، بخت به ما گشت یار

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۴۴: ۱۴۲)

از دیگر سوی، در ترجیع بند «امان از من و تو» شاعر در دیدگاهی انتقادی از رخوت و پراکندگی آرای ایرانیان در برابر وطن به سال ۱۲۸۸ شمسی سروده شده است می‌آورد:

هیچ دانی که چه کردیم به مادر من و تو	یا چه کردیم به هم، جان برادر من و تو
سعی کردیم به ویرانی کشور من و تو	رو که اف بر تو و من باشد و تف بر من و تو
هر دومان مایه ننگیم امان از من و تو	
من و تو هر دو جفنگیم، امان از من و تو	

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۴۴: ۱۵۴)

همین طور در شعر انتقادی «من با کیم؟!» نیز می‌سراید:

رفته حس مردمی از مرد و زن، من با کیم	نیست گوشی تا نیوشد این سخن، من با کیم
بیست سال افزون زدم داد از وطن، نشنید کس	تازه از نو میزنم داد وطن، من با کیم

(دیوان اشعار، ۱۳۵۴: ۱/ ۴۲۱)

وطن و لزوم دفاع از استقلال آن در اشعار ملک‌الشعرای بهار

همان‌گونه که گفته شد سرانجام در تابستان ۱۲۸۸، تهران توسط ارتش مشروطه خواهان شمال و قوای خوانین بختیاری به تصرف درآمده و با عزل محمدعلی شاه از سلطنت دوره سیزده ماهه استبداد صغیر خاتمه پیدا کرد. فروپاشی قدرت حاکمه، ضعف حکومت مرکزی، گردن کشی قدرتمندان محلی و مداخله دول خارجی، جامعه ایران را با بحرانی عمیق و همه‌جانبه روبرو ساخت. تعارض‌های موجود در جامعه اینک مجال بروز یافته و ضعف و نارسایی در همه‌جا به چشم می‌خورد. در چنین فضایی گروه‌های وسیعی از مردم آرزوی خود را نقش بر آب می‌دیدند. آن مشروطه‌ای که به آن دل‌بسته بودند و آن‌همه برایش جان‌فشانی کرده بودند، ثمرات موردنظر را به بار نیاورده بود. در نتیجه نوعی احساس حرمان و سرخوردگی پدید آمد. انعکاس این وضعیت روحی را در اشعار شاعرانی

همچون بهار به‌وضوح می‌توان ملاحظه نمود (خارابی، ۱۳۸۰: ۵۵). در این باره، برخی معتقدند که بهار حوادث فراوانی به خود دیده و زندگی او فراز و فرود بسیار داشته است، اما او در هر موردی که دچار تناقض شده باشد، در مبارزه علیه استعمار روس و انگلیس هرگز دچار تناقض نشده و کوتاه نیامده است (فلاح، ۱۳۸۳: ۲۱۱)؛ بنابراین، بیشترین توجه و نگرانی بهار مربوط است به خطر افتادن تمامیت ارضی و استقلال کشور. چراکه دیری نپایید با آغاز جنگ جهانی اول و اشغال ایران توسط قوای متفقین، در نبود حکومت مرکزی و تعطیلی پارلمان اوضاع داخلی ایران دستخوش ناگواری‌های سیاسی و اجتماعی مانند ناامنی و قحطی و... بود و بدین‌سان آینده‌ی تیره‌وتار برای کشور متصور بود. در چنین وضعیتی، مشاهده‌ی اسارت وطن و محو تدریجی استقلال ایران، رنگ سرخوردگی را در ذهن و زبان بهار افزایش می‌دهد. سرودهای او در این دوران و در برخورد با دست‌اندازی بیگانگان که این‌یک به شمال، آن‌یک به جنوب، هر کدام بخشی از خاک وطن را اشغال کرده‌اند، بیانگر رنج و حرمان شاعری است وطن‌پرست (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۴).

در سال ۱۳۳۹ هجری قمری مطابق با ۱۲۸۹ شمسی نیز که بنیان مشروطیت ایران هنوز نضج و استحکامی نگرفته و از هر گوشه و کنار کشور شعله دوثیت و نفاق و فتنه و فساد زبانه می‌کشید؛ و از هر طرف دیگر سیاست خارجی نیز با تمام قوا به آشوب و هرج و مرج داخلی دامن زده و روزگار تیره‌وتاری برای کشور کهن‌سال ایران پیش‌بینی می‌گردید، ملک‌الشعراء بهار که در تحت تأثیر این اوضاع ناهنجار سخت مشوش و اندوهناک بود این مسمط وطنیه را در خراسان سرود: بخشی از مسط از این قرار است:

کار بیچاره وطن زار شد افسوس افسوس
چار بیچاره وطن زار شد افسوس افسوس
یار ما همسر اغیار شد افسوس افسوس
باز ایران کهن خوار شد افسوس افسوس
که چنین کشور دیرین کهن در خطر است
ای وطن خواهان زنه‌ار وطن در خطر است
ما نگفتیم در اول که نجوئیم نفاق؟
یا بر آن عهد نبودیم که سازیم وفاق؟
به کجار رفت پس آن عهد و چه شد آن میثاق؟
چه شد اکنون که شما را همه برگشت مذاق
کس نگوید ز شما خانه من در خطر است
ای وطن خواهان زنه‌ار وطن در خطر است

(دیوان اشعار ملک الشعراء بهار، ۱۳۸۷: ۱۶۶-۱۶۷؛ ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۸۵)

در انحلال مجلس دوم مشروطه، که نخستین نشانه‌های سرخوردگی در ذهن و زبان بهار دیده می‌شود؛ در سال ۱۲۹۰ شمسی، در هنگامه اولتیماتوم روسیه تزاری به ایران در روزنامه نوبهار مسمطی تحت عنوان «ایران مال شماست» منتشر شد که در اینجا قطعه‌ای از این شعر را می‌آوریم:

هان ای ایرانیان! ایران اندر بلاست
مملکت داریوش دستخوش نیکلاست
مرکز ملک کیان در دهن اژدهاست
غیرت اسلام کو؟ جنبش ملی کجاست؟
برادران رشید! این همه سستی چراست
ایران مال شماست، ایران مال شماست
... به جستجوی حقوق میان بستید باز
جان بد اندیش را زکینه خستید باز
جیش ستبداد را بهم شکستید باز
به فر کیهان خدای زغم برستید باز
آری یار شما فره کیهان خداست
ایران مال شماست، ایران مال شماست
(ذاکر حسین، ۱۳۷۹: ۱۸۶)

هم او در شعری دیگر خطاب به دولت انگلستان گوید:

انگلیسا در جهان بیچاره و رسوا شوی
ز آسیا آواره گردی و از اروپا پا شوی
(خارابی، ۱۳۸۰: ۷۰)

در کل، وی مظالم همسایگان شمالی و جنوبی را به‌طور اجمال این‌گونه بیان کرده است.

ظلمی که انگلیس درین خاک و آب کرد
از جور و ظلم تازی و تاتار درگذشت
نه بیوراسب کرد و نه افراسیاب کرد
ظلمی که انگلیس در این خاک و آب کرد
نزدیک گشت بس عمل ناصواب کرد
... مجلس برافتاد و محمد علی به روس

(بهار، ۱۳۸۷: ۵۵۳)

ایده اقتدارگرایی در برابر هرج و مرج پس از مشروطه در اندیشه بهار

انحلال و تعطیلی مجلس دوم، حوادثی که پس‌از آن در کشور اتفاق افتاد، آغاز جنگ جهانی اول، مداخلات دو کشور خارجی در ایران، بی‌ثباتی و بی‌امنیتی اجتماعی، به تقلیل یافتن و محدود شدن کمی و کیفی این خواست‌ها منجر شد و خواست ایجاد حکومت مقتدر مرکزی و «تجدد» به مهم‌ترین خواست‌های سیاسی مبدل گردید. دموکراسی کم‌رنگی که مبنای آن روزبه‌روز در جریان گسترش مشروطیت تقلیل می‌یافت، به کنار نهاده شد و «آزادی» در راه حفظ استقلال ایران و ایجاد حکومت مقتدر مرکزی مدتها پیش از آن که سردار سپه قدرت سیاسی را در دست بگیرد، قربانی شد (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۱). به عبارتی، در طول یک دهه کار به آنجا کشید که نظام مشروطه، یعنی قانون و آزادی در نظر بیشتر مردم نه مترادف با آزادی که به معنای لجام‌گسیختگی شد. از این زمان به بعد بهار از یک سو بر مشروطه‌خواهی پای می‌فشرد و از سوی دیگر با آشوب مخالفت ورزد، نه از مشروطه دل می‌کند و نه به نام آزادی بر هرج و مرج دامن می‌زند. یکی از نخستین شعرهای او که در آن آشکارا خواستار حکومت مشروطه مقتدر می‌شود، قصیده‌ای است که بعدها به‌عنوان «پیشگویی» در دیوانش چاپ شد. این قصیده را بهار در سال ۱۲۹۳/۱۹۱۴ ش. و بعد از آغاز جنگ جهانی اول سروده و مطلع آن چنین است:

بهارا بهل تا گیاهی برآید
درختی زابر سیاهی برآید

(کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱)

اگرچه، مفهوم «آزادی» در شعر ملک الشعراء بهار و در بنیاد نظری او، در اساس با مفهوم «استقلال» ایران، همخوانی و هماهنگی و حتی همانندی دارد. منظور او از آزادی و قانون خواهی حتی آنجا که از تجلی‌های مدنی و اجتماعی آزادی یعنی آزادی بیان، قلم، احزاب و... سخن می‌گوید، بیشتر متوجه همین مفهوم بنیادی یعنی استقلال ایران است. در ذهن او و در شعر او آزادی بدون استقلال سیاسی ایران و استقلال سیاسی بدون ایجاد حکومت مقتدر مرکزی، دست‌یافتنی نیست، حکومت مقتدری که مبتنی بر قانون باشد، چراکه بدون قانون و حکومت قانون، هیچ تضمینی برای آزادی یا استقلال وجود نخواهد داشت (آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۲). چراکه بیم جدا شدن مناطق مرزی و ایجاد پراکندگی، موجب شده بود چاره کار را ایجاد دولت مقتدر تشخیص داده بود تا با پشتوانه نیروی قهریه آن، زمینه وحدت ملی را فراهم آورند؛ بهار در این رابطه اعتراف می‌کند: «در جریده نوبهار مکرر نوشتیم که باید حکومت مقتدری به روی کار آید که قدری قوی‌تر و فعال‌تر و باجری‌تر باشد. باید دولت اقلاً پنج سال دوام کنند تا بتوانند نقشه‌ها و طرح جای تازه‌ای اندیشیده و بکار برند. باید جراید تعدیل شود، باید قانون هیئت منصفه را ترتیب داد، جلو هرج و مرج فکری و قلمی را گرفت، باید دولت مرکزی را قوت بخشید، باید مرکز ثقل برای کشور داد،... اتفاقاً، شاه از آن کسانی بود که حاضر به ایجاد چنین حکومتی یا حمایت جدی از چنین حکومتی نبود، بنابراین، میانه من و شاه به همین سبب نگرفت و همواره در صفحات نوبهار آرزوی پیدا شدن مردی که همت کرده مملکت را از این منجلا بپروان آورد می‌شد. دیکتاتور یا حکومت قوی یا هر چه می‌خواهد باشد.» (بهار، ۱۳۸۶: ۲/ ۱۰۰ - ۱۰۱). همچنین در مقدمه‌اش در کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی» نیز می‌آورد: «من آن روز و دیروز و امروز و همیشه صاحب این عقیده‌ام که باید دولت مرکزی مقتدر باشد و شکی نیست دولت مقتدر مرکزی با همراهی احزاب و مطبوعات آزادیخواه و به‌شرط عدالت بر سرکار آمده باشد، می‌تواند همه کار برای مملکت بکند...» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیپاچه).

بنابراین، ظهور یک ناجی قدرتمند، یک‌دست غیبی، یک اراده آهنین که با حفظ امنیت سرزمین اجدادی و تقویت قشون، در چنبر چم‌وخم‌های اداری نیز گرفتار نشود (سپانلو، ۱۳۷۴: ۴۹-۵۰). برای ایران و ایرانی لازم می‌بود. محمدتقی بهار در اینباره بر این باره می‌نویسد: برحسب همین عقیده بود که من تمام سرکشان و نهضت‌کنندگان اطراف و با هر قسم فحاشی و دشمن‌ماجرائی نسبت

به حکومت مرکزی؛ حکم تجربه مخالف بوده‌ام- نه جنگلی‌ها عقیده داشته‌ام و نه با خیابانی همراه و هم سلیقه بوده‌ام و نه با قیام کلنل محمدتقی خان (بآن طریق) موافقت داشته‌ام، تمام این حرکات را حرکاتی خلاف مصالح کلیه ملک و ملت و به حال مردم این کشور و خود قیام‌کنندگان زیان‌بخش می‌دانسته‌ام. لکن نسبت بآنان عداوت و کینه‌توزی هم نداشته‌ام (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در حقیقت، از همان اوایل دهه ۱۹۱۰ / ۱۳۲۸ ه.ق، آنگاه که در آشوب و هرج‌ومرج بعد از انقلاب مشروطه، هم قانون و هم آزادی، جایگاه خود را به‌عنوان دآوری حیات‌بخشی برای رسیدن به آرامش و ترقی از دست داد و چنان‌که خواهیم دید، تعبیر آزادی به قانون، رفته‌رفته از رونق افتاد و جای آن را آزادی به معنای لجام‌گسیختگی گرفت و این علت اصلی کودتای ۱۲۹۹ / ۱۹۲۱ بود که در ظرف چند سال آشوب و هرج‌ومرج را از میان برداشت و درعین‌حال نظام مشروطه را بیش از یک دهه تعطیل کرد (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۱۵)؛ بنابراین، شاعر برای فراهم شدن زمینه‌های لازم برای استقرار رژیم رضاشاه تمامی حرکت‌های ضد استبدادی و ضد استعماری سال‌های پایانی حکومت احمدشاه نظیر جنبش میرزا کوچک خان جنگلی و محمدتقی خان پسیان و شیخ محمد خیابانی را حرکت‌های تجزیه‌طلبانه خواند و محکوم کرد (بهار، ۱۳۵۸: ۳۳۱). بهار در سال ۱۲۹۸، نهضت جنگل را محکوم کرد و آن را «دولت دزدان جنگل» نامید. بخشی از این قصیده را در اینجا نقل می‌کنیم:

شد به اقبال شه‌نشه، ختم کار جنگلی	جنگل از خلخال و طارم امن شد تا انزلی
دولت دزدان جنگل سخت مستعجل فتاد	دولت دزدی بلی باشد بدین مستعجلی
... سارق و قاتل زهر سو گرد شد بر گردشان	زین قبل انبوه شد جیشی بدین مستکملی
... هدیه‌ها دادند و رشوت‌ها به طماعان ری	تا برآشوبند مردم را به صد حیل، ولی
زودتر زانديشه این روزگار آشفتگان	روزگار آشفست بر نابخردان جنگلی

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۵۸: ۳۳۱ - ۳۳۲)

در نتیجه این اوضاع بود که نویسنده‌ای چون آجودانی معتقد بود که: «فکر نمی‌کنم هیچ‌کس به‌دقت و ظرافت ملک‌الشعراء بهار، سرنوشت پرتناقض «آزادی» و «مشروطه ایرانی» را تصویر کرده باشد. بهار از مشروطه خواهان دموکرات و آزادی‌خواه بود که سال‌ها، هم برای استقرار «آزادی» و هم برای ایجاد حکومت مقتدر مرکزی، مبارزه کرده بود و به همین جهت با همه‌ی نهضت‌هایی که به شکلی رنگ و بوی تجزیه‌طلبی داشتند یا مایه تضعیف حکومت مرکزی می‌شدند مثل نهضت جنگل نهضت خیابانی و نهضت کلنل محمدتقی خان پسیان، مخالف بود.» (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۲).

از دیگر سوی، شاعر در اشعاری در ذم اوضاع ننگین و هرج‌ومرج به وجود آمده از زمامداران وقتی چون احمدشاه نیز انتقاد نمود. این شعر به سال ۱۲۹۸ ش در تهران سروده شده که بیت اول این شعر چنین است:

ای مردم دلخون وطن، دغدغه تا کی
چون شه ز وطن دل بکند، دل بکن از وی

(بهار، ۱۳۵۴: ۱/ ۳۴۰)

بنابراین، سردار سپه، رضاشاه بعدی، زمانی از راه رسید که ایران، خسته از افت‌وخیزها تشنه امنیت و آرزومند یک حکومت مقتدر مرکزی بود. او قهرمان توانمند و مقتدر مشروطیتی بود که دموکراسی در آن، پای درخت استقلال و اقتدار ایران قربانی شده بود. از دو خواست مهم مشروطیت ایران، یعنی ایجاد حکومت مقتدر مرکزی و مدرن ساختن جامعه‌ی سنتی عقب‌مانده را با همه‌ی تناقضاتی که در مدرنیسم و تجدد ایرانی وجود داشت در برنامه کار خود قرار داد و در ظرف بیست سال چهره‌ی جامعه‌ی ایران را دگرگون ساخت (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۱).

دوگانگی‌های فکری در موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پهلوی اول

در آن مقطع خیلی از رجال از جمله ملک‌الشعراء بهار هم از اقدامات سردار سپه در تقویت دولت مرکزی حمایت می‌کردند؛ اصلاً چه کسی با این اقدامات می‌توانست مخالف باشد؟ تمام کسانی که درد ایران داشتند از او حمایت می‌کردند، دلیل آن است که رضاخان با اقداماتش بخشی از آرزوها و اهداف نهضت مشروطه را محقق می‌ساخت (قیصری و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۳ - ۴۴). واقعیت این است که بهار در ابتدای کار با سلطنت پهلوی مخالف بود و بی‌شک تا پایان کار با آرمان‌های مشروطه و محدودیت قدرت شاه

را می‌پسندید، اما چنین می‌نماید که بعد از استوار شدن کار رضاشاه و آغاز اصلاحات دوران وی، به موافقت با وی گراییده باشد. بهار در سال‌های بعد شعرهای فراوانی سرود که برخی از آن‌ها خطاب به رضاشاه بود و در آن وی هم ستوده شده بود و هم مورد حمله قرار گرفته بود. به این ترتیب بهار نقش خود به عنوان ملک‌الشعرا را همچنان در دوران پهلوی اول هم حفظ کرد، هرچند سنت خویش در نقد دستگاه سلطنت را از دست فرونگذاشت. در واقع بهار هم آخرین ملک‌الشعرا ایران است و هم اولین ملک‌الشعرا که سیاست‌های سه شاه (محمدعلی، احمد و رضا) را مورد حمله قرار داده است (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۳۴-۱۳۵). به عبارتی، بهار از یک سو بر مشروطه‌خواهی پای می‌فشرد و از سوی دیگر با آشوب مخالفت می‌ورزد، نه از مشروطه دل می‌کند و نه به نام آزادی بر آتش هرج و مرج دامن می‌زند (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱).

مرور نوشتارها و شعرهای او در این دوران نشان می‌دهد که دغدغه‌ی خاطر او حفظ نهادهای سیاسی مشروطه بوده است (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۰۸). برای نمونه، در ماجرای جمهوری‌خواهی بهار معتقد بود موافقت سردار سپه با جمهوری، اسباب تردید مردم شده و مردم نتیجه چنین جمهوری را دیکتاتوری رضاخان می‌بینند. در این رابطه او دو غزل جمهوری و جمهوری نامه را سرود. وی در این غزل یادآور می‌شود که اساس طرح جمهوری سردار سپه ضدیت کامل با مشروطیت و قانون اساسی دارد و بهانه است که به نام اراده ملی، قانون اساسی را لغو کنند.

جمهوری سردار سپه مایه ننگ است	این صحبت اصلاح وطن نیست که جنگست
بی علمی و آوازه جمهوری ایران	این حرف درین مملکت امروز جفنگست
آزادی و مشروطیت افتاده به زحمت	این گوهر پرشعشعه در کام نهنگست
در پرده جمهوری کوبد در شاهی	ما بی خبر و دشمن طماع زرنگ است

همان‌طور که هویدا است تأکید اصلی بهار بر حفظ حرمت قانون اساسی و ماهیت مشروطه آن است (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۸-۶۹). وی در این باره می‌نویسد: «در بادی امر من نیز چون دیگران بحکم ظواهر، مفتون جمال جمهوری شدم؛ اما چیزی نگذشت که خطری بزرگ از پشت پرده چشم و ابرو نشان داد ... زیرا سر و کله دیکتاتوری عظیمی را از پشت پرده دیدند!» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). هر چند بهار در سال ۱۳۰۴ همزمان با تغییر سلطنت شعرهای «دین و دولت» و «انقراض قاجار» را سرود که تقریباً در آن با روی کار آمدن رضاشاه موافقت کرده بود و به خصوص در اولی رضاشاه را به خاطر شجاعت و دلیری‌اش ستوده بود. شعرهای بعدی او هم بیشتر هوادار رضاشاه است تا دشمنی با وی. چنان‌که در «فخریه» ای که در همین سال سرود، اندرزهای بسیار به شاه داد و در ضمن تأکید کرد که شایعه‌ی دشمنی او با شاه را حسودان و سخن‌چینان پراکنده‌اند (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۱۶-۱۱۷). به‌طور مثال، یک سال پس از نشست رضاشاه پهلوی بر اورنگ سلطنت ملک‌الشعرا بهار این منظومه مفصل و شیوا را بر سبیل پند و اندرز و انتقاد در چهارفصل بنام «چهار خطابه» پرداخته و روز سلام عید نوروز سال ۱۳۰۵ خورشیدی در برابر او خواند. در خطابه اول، شاعر از پادشاه خشن ستایش می‌کند و به او را به «رحم» سفارش می‌کند (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۸۷). نمونه‌ای از خطابه اول:

شاه جهان، پهلوی نامدار	ای زسلاطین کیان یادگار
خنجر بر آن تو روز هنر	هست کلید در فتح و ظفر
...شاه شدی کسوت شاهی ببوش	چشم زتکنیل و تباهی ببوش
قدرت و جاه تو شها در زمن	کم نشود از من و صد همچو من
ور شود از خشم تو موری تباہ	لکه ظلمی است به دامان شاه

(دیوان اشعار، ۱۳۸۷: ۸۰۰-۸۰۱)

در خطابه دوم نیز امتیازی به شاه جدید می‌دهد و یادآوری می‌کند که در درازنای هزار سال اخیر، جز کریم‌خان زند، تو تنها پادشاه ایرانی تبار این کشور هستی، و در پایان خود را به نام زنده کننده زبان دری، مردی که به عکس سنت تکدی شاعران، همواره درس استقلال و وطن‌پرستی به مردم داده سخت می‌ستاید. در خطابه سوم شاه را به اصلاحات نیکو تشویق می‌کند، گسترش زراعت، شهرسازی، ساختن راه‌آهن، کشف معادن و سرانجام زنده کردن فرا دهش‌های باستانی چون جشن مهرگان و سده و بهمن‌جنه زیرا:

این همه اعیاد از ایران گریخت
بس که وطن سینه زد و اشک ریخت

در خطابهٔ چهارم نیز باز هم پایهٔ معرفت و قریحهٔ خود را بالا می‌برد و در رجال شاه را اندرز می‌دهد که پیرامونیان دزد و قلاش و تن‌پرور خویش را کنار نهد و به رؤیاهای شاعر تحقق بخشد. روانی و سهولت درک «چهار خطابه» چنان اثری در شاه جبار می‌گذارد که، به‌رغم چاپلوسانه نبودن شعر، پس از تمجید فراوان از گوینده‌اش، دستور می‌دهد منظومه با حذف ابیاتی که نام پیرامونیان شاه را دارد منتشر شود. بهار فعلاً جان به دربرده است. شاید در همین ایام است که شاعر کتباً قول می‌دهد به شاه وفادار باشد، دیگر در سیاست دخالت نکند و به کار تحقیق و تتبع (فنی که در دوران دیکتاتوری، به‌عکس ادبیات ابداعی، رشد بسیار کرد) سرگرم شود. البته پرداختن به کار تحقیق باب سلیقهٔ بهار است، زیرا این فرزند آزادی نمی‌تواند با رضایت قلبی در دربار خدمت کند، والا حتماً قادر بود ملک‌الشعرای دربار پهلوی هم باشد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۸۷-۲۸۸)؛ اما خالق آثار ادبی تلاش می‌کند میزانی از واقعیت را هم در خصوصیات و رفتار و کردار شخصیت‌های اثر و هم در نقل حوادث و رخدادها، مدنظر داشته باشد و درعین حال تلاش می‌کند با ابداع آزادانه، اندیشه‌ها و آرمان‌های خود را نیز به نحوی بیان کند (درستی، ۱۳۸۱: ۲۸). از این‌روست که شاعر شیوهٔ دولت رضاخان، در به کار بردن قانون را چنین توصیف می‌کند:

هر کجا صرفهٔ تقاضا کند آنجا قانون
لیک جایی که در آن قانون بی صرفه بود

محترم باشد و کس را نبود راه فرار
میل شه محور کار است و بود قانون خوار

شکوهٔ بهار از عدم اجرای قانون و رواج قانون‌شکنی به‌راستی به دل می‌نشیند، شعر در زمانی سروده شده که دیکتاتوری قدرت یافته و قلم‌ها را شکسته‌اند: در این شعر آوای دل‌خراش مرگ آزادی و ماتم دل‌خراش به خاک‌سپاری آرمان‌های مشروطه توسط شاعر شنیده می‌شود:

عمری یه هوای وصلت قانون
از چرخ برین گذشت افغانم

در عرصهٔ گپرو دار آزادی
فرسوده به تن درشت خفتانم

...گفتم که مگر به نیروی قانون
آزادی را به تخت بنشانم

و امروز چنان شدم که بر کاغذ
آزاد نهاد خامه نتوانم

(خارابی، ۱۳۸۰: ۸۳)

در اشعار دیگری نیز بهار در همین دوران سروده شاعر کارهای رضاشاه را دلبخواهی و خودکامگی می‌دانست:

قدرت اوست برتر از قانون
هر چه خواهد دلش توان کردن

و به یاد شاه قانونی قبلی (احمدشاه)، که دیکتاتور علیه او کودتا کرد؛ نوشت:

شاه مشروطه مرد در غربت
گشت جانش رها زرنج و محن

(سپانلو، ۱۳۶۹: ۳۲۲-۳۲۳)

در واقع، بهار تنها هوادار حکومت مقتدر نبود، بلکه خواهان حکومت مشروطهٔ مقتدر بود و دقیقاً به همین دلیل بود که نتوانست با رضاخان و رضا شاه کنار بیاید. سال‌ها بعد، بهار در توضیح گرایش خود به حکومت مقتدر می‌نویسد: «... پیش‌بینی‌هایی که چند سال دربارهٔ آن‌ها قلم و چانه زده بودم - یعنی مضرات هرچومرج فکری و ضعیف کردن رجال مملکت و دولت مرکزی - آن روز بروز کرد و مردی قوی [رضاخان] ... بر اوضاع کشور و بر آزادی [یعنی همان مشروطه] و مجلس و بر جان و مال همه مسلط شد.» (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۹). همین بی‌پروایی‌هایی که حاصل از شجاعت ادبی بهار بود شاعر را برای نخستین بار به تابستان ۱۳۰۸ به زندان انداخت؛ بنابراین شاعر به زندان نظام جدید پاگشا شد، زیرا دو حبس دیگر هم در پی آن داشت. سه زندان در طول چهار سال با دستاوردهای انبوه گران‌بها. اشعار اولین زندان جدی بهار البته شامل دودسته است، دسته‌ای علنی که به‌قصد ترضیهٔ حاکم ساخته و دسته‌ای مخفی که برای خنک شدن دلش پرداخته (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۹۳ و ۲۹۶). در توضیح باید گفت که صبح روز اول فروردین ۱۳۱۲ خورشیدی - نیز ملک‌الشعرا بهار به زندان شهربانی تهران گرفتار آمد و این سرگذشت منظوم را به نام کارنامهٔ زندان آن روز شروع کرد. در مردادماه همان سال به اصفهان تبعید شد و بقیهٔ منظومه را در آنجا ساخت و در اردیبهشت سال ۱۳۱۴ که به تهران بازآمد آن را به پایان رسانید (بهار، ۱۳۸۷: ۶۶۱). بهار این مثنوی بلند کامل‌ترین و زنده‌ترین زندان نامه‌های عصر رضاخانی است که

شاید درمجموع ادب فارسی و در نوع خود بی‌نظیر باشد و بیش از صدویست صفحه از جلد دوم دیوان او را اشغال کرده است. این کارنامه که در ده گفتار است پس از کلیات، وقایع سیاسی و اجتماعی ایران در آن دوره را به تحلیل می‌کشد (ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱۱۱/۲). وی در وصف زندان‌های عصر رضاشاهی می‌افزاید:

عرض و طولش چو تنگنای عدم
سه قدم طول بود در دو قدم
... بهتر از زنده در چنین مرقد
آن که مُرده است و خفته زیر لحد
... لیک در دوره تمدن و دین
یا بشر کس نکرده است چنین
تازه این جایگاه احرار است
وای از آنجا که جای اشرار است

(خارابی، ۱۳۸۰: ۱۶۸)

اما جرم بهار چیست؟ به نظر خودش او جرمش این است که روزگاری آزادی‌خواه بوده؛ بنابراین سلطان تا ابد گناهش را نخواهد بخشید. اینجا شاعر که متوجه صراحت لهجه خود می‌شود سعی در رفع و رجوع آن می‌کند، پس رندانه استدلال می‌کند که شاه در بدبختی او تقصیری ندارد مشیت الهی است، زیرا خدا می‌خواهد از مردم عاصی انتقام گیرد. شاعر به‌طور غیرمستقیم سلطان را «بلای خدایی» می‌شمارد:

چیست جرمش، کرده چندی پیش از آزادی حدیث
تا ابد زین جرم مطرود در سلطان بود
نی خطا گفتم که سلطان بی گناه است اندرین
کاین بلا بر جان من از جانب یزدان بود
چون خدا خواهد که گردد ملتی عاصی تباه
گر کسش یاری کند مستوجب خذلان بود

(سپانلو، ۱۳۶۹: ۳۲۲-۲۹۷)

چون در سال ۱۳۱۲ خورشیدی دوره تبعید و آوارگی بهار در اصفهان به طول انجامید، دوستان بهار در تهران به تکاپو افتادند و دست به دامان اولیاء امور زدند و به وی پیشنهاد دادند که خود نیز دل شاه را به دست آرد. بهار خود چنین یادداشت کرده است: «این قصیده به‌موجب اشاره و اصرار فروغی رئیس الوزراء که به‌وسیله لقمان الدوله، به‌توسط همسر من که او را از اصفهان به تهران برای همین کار احضار کرده بودند، به من تکلیف شد. گفتم و فرستادم و بلافاصله به تهران احضار گردیدم.» ابیاتی چند از این قصیده را در اینجا می‌آوریم:

خیز کز مشرق عیان گردید شب
سرمه چشم جهان گردید شب
تا شبیخون را کجا خواهد زدن
عرضگاه اختران گردید شب
... کوری این فتنه بیدار را
جام می‌حرز امان گردید شب
یاد شه کردم شب من گشت روز
روز خصمش جاودان گردید شب
مالک الملک معظم پهلوی
وارث طهمورث و جم پهلوی

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱۱۳/۲)

وی در این باره می‌نویسد: «در این مدت از ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ نه خود را به مرکز نزدیک ساختم و نه درصدد نزدیکی بآن منبع فیوضات بودم. بدین جرم و شاید بجاییم دیگر دو بار حبس کردند و ماه‌ها در زندان بسر بردم و سالی تمام در تبعید اصفهان گذرانیدم.» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در جای دیگر شاعر در توجیه این‌گونه اشعار می‌آورد: «اینک کسانی که با زندگی مدت انزوای من آشنا نیستند بدانند که من مدیحه‌سرای نیستم و آثار چهل ساله من گواهیست، ولی هرگاه خدای نکرده روزی یک قصیده مانند سایرین در وصف شاه سابق می‌گفتم و این عمل را به‌قصد حفظ جان و ناموس و بقای نفس و انجام وظیفه پدری و شوهری نسبت به خانواده فقیر خود می‌کردم نبایستی مرا مورد ملامت قرار داد. معه‌ذا نظر به آنکه قصد نزدیکی به شاه را نداشتم در تمام مدت انزوا

نه شعری گفتم و نه تقریبی جستم و نه اظهار خدمتی کردم.» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در انبار به دو بیت ذیل از شاعر اکتفا می‌کنیم:

... سخت گیرند تا که رام شوم
لیک غافل که گردن احرار

چاپلوسی کنم، غلام شوم
در نیاید به چنبر اشرار

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۲/ ۱۱۱)

اما با اخراج رضاشاه از کشور بر اثر فشار خارجی، تدریجاً حاکمیت ملی به مجلس شورای ملی منتقل گردید، یعنی «نطق» آزاد گردید؛ و به تبع آزادی نطق، آزادی «قلم» تأمین گردید؛ بنابراین «به سال ۱۳۲۰ که بندها می‌گسلد، مردمی که از شدت سکوت نزدیک بوده استدلال بشوند باعجله هر چه گفتنی دارند بیرون می‌ریزند.» (ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۳/ ۲۳). از این‌رو، به سال ۱۳۲۰ بعد از دو ماه تبعید شدن رضاشاه به جزیره موریس، بهار در اشعاری نکوهشی درباره رضاشاه آورده است:

بدخواه شرع و دشمن دین بود پهلوی
سفاکتر زشمر لعین بود پهلوی

هم خصم جان و مال کسان بود بی حیا
هم دزد راه دولت و دین بود پهلوی

دشمن پرست و دوست کُش ایران خراب کن
زندیق بی شبیه و قرین بود پهلوی...

حالا که در جزیره موریس منزوی است
کاش از نخست گوشه نشین بود پهلوی

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۳/ ۲۷)

نتیجه‌گیری

مشروطه با هدف تعدیل و تغییر در ساختار مناسبات سیاسی شکل گرفت و با تشکیل نهادهایی چون مجلس شورای ملی و قانون اساسی سعی در دگرگون کردن نظم سیاسی موجود داشت. این تمایل به دگرگونی، با پس زمینه قوی‌تر «میل به تغییر» در ایران اتفاق افتاد؛ بنابراین در زمانه‌ای که جوّی سیاسی داشت و تعهد سیاسی و اجتماعی شاعران آینده از زبان و اشاره‌ها و نمادهای سیاسی بود، بهار نیز به‌عنوان یک شاعر وارسته و آزادیخواه راه زمانه را رفت و همانند هر هنرمند اصیلی اشعاری را به عالم ادبیات و هنر عرضه نمود؛ اما امتیاز بزرگ بهار در آن زمانه آن بود که باوجود اینکه به شعر قدیم منتسب است توانسته، شعر خود را با خواسته‌های مردم هماهنگ سازد. شاعری که از یک‌سو شیفته نمونه‌ها و یادگارهای قدیم است و از سوی دیگر از تحول زمان و مقتضیات روزگار باخبر است و آن را در اشعار خود انعکاس می‌دهد. در بیشترینه اشعار او توجه اصلی وی به عوالم بیرونی و از جمله حوادث اجتماعی - سیاسی زمانه‌اش می‌باشد. در واقع وی از کوشندگان راه مشروطه بود، انسانی آزادی‌خواه و متجدد که می‌کوشید در دورانی خطر خیز و پر آشوب و دیکتاتوری بعد از آن در عین وفادار ماندن به آرمان‌های مشروطه از تندروی و برانگیز پرهیزد و در محیطی که کمتر کسی هوادار اعتدال و خرد بود به اعتدالی خردمندانه برسد؛ اما به معنای محدود کلمه در شعر بهار، احوال نفسانی شاعر (آزادی، وطن، زندان) رابطه‌ای مستقیم با فضای پیرامون و حال و هوای فکری و سیاسی ایران دارد. از این‌رو، وی تا آخر عمر طرفدار مردم و آزادی ماند. از دیگر سو، مضامین انتقادآمیز و شکوائیه وطنی و سیاسی در اشعار بهار کم نیستند. اگرچه این دردمندی بیشتر اخلاقی و انسانی است تا سیاسی و اجتماعی که درواقع، همین مضامین، آرمان بهار در دوران مشروطیت بود. اگرچه، نتیجه‌ای که از مشروطه حاصل شد، جز ناامنی و هرج و مرج چیزی به بار نیاورد.

اما شکل‌گیری حکومت مرکزی مقتدر برقرارکننده نظم و امنیت، مهم‌ترین خواست جامعه‌ی ایران در سال‌های پس از جنگ جهانی اول بود. این تمایل در شرایطی به وجود آمد که تشکیل چنین حکومتی در دوران قاجار، به دلیل ساختار سیاسی حاکم و همچنین وجود شرایط نیمه استعماری امکان‌پذیر نبود. در زمانه‌ای که نخبگان و روشنفکران آزادی را به نفع امنیت و اقتدار به حاشیه راندند و طرحی از نظام سیاسی در انداختند که خودکامگی و اقتدار از ارکان اصلی آن بود؛ شاعران نیز از این وضعیت برکنار نماندند و این ذهنیت سیاسی یکسره بر شعر شاعران، چیره می‌شود و درد و تبوتاب آنان در زیر فشار بحران‌های بزرگ سیاسی جامعه‌ی ایران یک‌شبه به دردی سیاسی - اجتماعی بدل شد؛ هرچند بهار راهی دیگر پیمود؛ او سازندگی ایران و برقراری امنیت را می‌جست؛ اما نه به بهای از میان بردن آزادی و آرمان‌های مشروطه. به عبارتی، این تغییر رویکرد، یک دگردیسی کامل به معنای پشت کردن به تمام آرمان‌های پیشین نیست، بلکه بیشتر می‌توان آن را به‌عنوان یک تعدیل یا تغییر اولویت در مواجهه با شرایط

بغرنج سیاسی و اجتماعی ایران تلقی نمود. در واقع بهار تلاش می‌کرد تا میان آرمان‌های دموکراتیک و نیاز به ثبات و یکپارچگی ملی، تعادلی برقرار کند و در آن مقطع حساس تاریخی، حفظ ایران از تجزیه، برای او اولویتی حیاتی به نظر می‌رسید؛ بنابراین، زمانه و مقتضیات سیاسی و اجتماعی در نوسان‌های فکری و موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پس از جریان مشروطه و در جریان جنبش‌های جدایی‌طلبانه‌ای همچون قیام جنگل در ایران نقش جدی داشته است.

همسو با همین وقایع، در روزگاری که خودسری در چهره‌ی حکومت مقتدر مرکزی رضاشاه تاروپود می‌پراکند و در تمام ایران پهنا می‌گیرد؛ بهار برای خود جهانی دوگانه‌ای را نیز اختیار می‌کند، مثلاً گاه در اشعار خویشتن، رضاخان را شاه جهان، نابغه راستین، قائد ایران‌زمین، پادشه بی‌قرین که سوار وطن، فارس لشکر شکن، قائد کشورستان می‌نامد؛ اما همین قائد ایران زمین، گاه در هیئت پادشاهی خنجر کش و خونریز ظاهر می‌شود که خلائق را از او بیزار است. پادشاهی که مقام خویش را بی‌رضا مندی خلق و به تصدیق فلان بیگانه به دست آورده، اما این‌گونه شعر گفتن - چنانکه بسیاری بر بهار خُرده گرفته‌اند - از دیدگاه شعر و هنر جای هیچ‌خنده‌ای بر او نیست. چراکه بهار به‌مانند ادبای گذشته برای زندگی کردن ستایش پادشاهان را نکرد. به قول اسلامی ندوشن، «در شعرهای بهار خراسانی، مردی را می‌بینیم، خروشان و پرخاشجو که عطشی فرو نانشستنی برای دوست داشتن و خوار شمردن عتاب کردن و آموختن دارد. اصولاً چه در زندگی و چه در آثار بهار گاه‌به‌گاه ناهمواری‌ها و تناقض‌هایی دیده می‌شود: این تناقض‌ها در قبال خصائل ممتاز شاعر بدان درجه از اهمیت نیستند که سرزنش پذیر بشمار روند. آنچه در زندگی انسان اصلی محسوب می‌شود، طریقتی است که می‌پیماید و مشی کلی‌ای که در سیاست و اجتماع در پیش می‌گیرد.» اما باید گفت که درباره‌ی بهار اوضاع به‌گونه‌ای دیگر بود؛ این دوگانگی‌ها و نه البته تناقض‌ها جدای از روند تغییرات و حوادث زمانه، معنای جدی‌تری داشت و آن نشان‌دهنده‌ی تحول فکری یک شاعر در هر زمان بود. زندگی در زمان جریان دارد و زمان زاینده‌ی آهنگ‌ها است؛ زیرا که شعر بیان تجربه‌های بی‌واسطه از حال‌های زندگی شاعر است. خود بهار نیز معتقد بود که شعری که مقصود وی است شعری است که در یک‌وقت آزاد، یا وقت تاریکی و در بحبوحه احساسات و تراکم عواطف گوناگون و در یک حالت هیجانی گفته‌شده باشد؛ بنابراین، تغییر فکر هر اندیشمند و شاعری در مقابل اشخاص و حوادث زمانه کاملاً طبیعی بود.

بنابراین، اگرچه از ادبیات می‌توان به‌عنوان سند سیاسی اجتماعی و به دست آوردن نکات کلی تاریخ اجتماعی و سیاسی بهره برد؛ اما باید گفت که شاعر مورخ نیست. چراکه مورخ اظهارات مشخصی درباره‌ی آنچه در واقعیت اتفاق افتاده است بیان می‌کند و دائماً از حیث گفتارش مورد قضاوت قرار می‌گیرد و همواره در جست‌وجوی کشف علت‌های انسانی رخدادها است اما شاعر برعکس، در قید و محدود به هیچ تکلف عقلی و استدلالی نیست و در طرح موضوعاتش و در امور واقع (به‌طور خاص) اظهارات مشخصی بیان نمی‌کند؛ از این‌رو، هرگز به خاطر صدق و کذب گفتارش هم قضاوت نمی‌شود. به این دلیل که او اوامر کلی و عام را تقلید می‌کند، نه جزئی و خاص را؛ دغدغه او نه آنچه در جهان واقع اتفاق افتاده، بلکه آن چیزی است که اتفاق می‌افتد. در این رابطه خود بهار نیز در دیباچه کتاب تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران می‌نویسد: «من باکمال صراحت اذعان دارم که مورخ نیستم و فن من تا امروز تاریخ‌نویسی نبوده است و آن حوصله و مجال که مورخی باید در طلب مدارک و اسناد مطلوبه تکاپو کند، در من نیست.» بنابراین، آنچه بیش از رفتارهای موقعیتی و تک‌تک رخدادها اهمیت دارد، یافتن خط‌وربطی است که بتواند تمام این کردارها و رخدادها را توضیح دهد، در اینجا باید گفت که به‌جای تمرکز بر تعارض محتوا بین اشعار بهار در هجو رضاشاه و یا اشعاری در مدح وی، موضعی سیاسی را می‌بایست جستجو نمود که در شرایط مختلف چنین چرخشی را در محتوا توجیه می‌کرده است. در نتیجه در بیشتر آثار ادبی‌اش یک حالت دوگانگی به وجود می‌آید؛ بنابراین، با مرور زندگی پرفرازونشیب بهار و موقعیت‌هایی که با آن روبرو بوده، می‌توان به این داوری رسید که نه‌تنها فردی دمدمی‌مزاج نبوده بلکه موضع سیاسی روشن و صریحی نیز داشته و در سراسر عمر نیز سرسختانه از مواضع آرمانی خود چه در مشروطه و چه در دوران پهلوی دفاع می‌کرده است.

منابع

- اسلامی ندوشن، محمد علی. (۱۳۸۰). به یاد دهمین سال مرگ ملک الشعرا بهار. بلند آفتاب خراسان، ۲۳۷-۲۴۳. <http://noo.rs/tyubs>
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۱). یا مرگ یا تجدد، دفترى در شعر و ادب مشروطه، چاپ اول، لندن: انتشارات فصل کتاب.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۶). مشروطه ایرانى، چاپ هشتم، تهران: نشر اختران.

- آرین پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما، جلد دوم، تهران: انتشارات زوار.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۱). سبک شناسی، جلد سوم، تهران: انتشارات زوار.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۵۴). دیوان اشعار شادروان محمد تقی بهار «ملک الشعراء»، جلد اول، چاپ سوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۵۸). دیوان اشعار، چاپ چهارم، تهران: نشر امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۶). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران انقراض قاجاریه، جلد اول، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۶). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران انقراض قاجاریه، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۷). دیوان اشعار ملک اشعراء بهار، تهران: مؤسسه انتشارات تگه.
- پروین، ناصرالدین. (۱۳۹۶). دلمشغولی های بهار به همراه گزیده ای از مقاله های سیاسی- اجتماعی او، چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی- هنری چاپ کتاب.
- خاتمی، احمد. (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: انتشارات پایا.
- خارابی، فاروق. (۱۳۸۰). سیاست و اجتماع در شعر مشروطه، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- درستی، احمد. (۱۳۸۱). شعر سیاسی در دوره ی پهلوی دوم، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۷). ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت دوران بازگشت به حکومت فردی (۱۳۰۴-۱۳۲۰)، جلد دوم، تهران: نشر علم.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۹). ادبیات ایران پیرامون استعمار و نهضت های آزادی بخش، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضا، فضل الله. (۱۳۹۳). نگاهی به شعر سنتی معاصر، چاپ اول، تهران: انتشارات اطلاعات.
- سیانلو، محمد علی. (۱۳۶۹). چهار شاعر آزادی، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.
- سیانلو، محمد علی. (۱۳۷۴). نویسندگان پیشرو ایران از مشروطیت تا ۱۳۵۰، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- سخنان تکمیل همایون. (۱۳۸۳). ویژه نامه ی همایش بزرگداشت بهار، تهران.
- شریفی، غزل. (۱۴۰۰). ساز و نوا در اشعار ملک الشعراء بهار، چاپ اول، تهران: نشر ایجاز.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۶۳). شعر بهار. آینده، ۱۰ و ۱۱ (۱۰)، دی و بهمن.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/256278/%D8%B4%D8%B9%D8%B1-%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%B1>
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، تهران: سخن.
- غلامحسین زاده، غلامحسین. (۱۳۸۰). سیر نقد شعر در ایران از مشروطه تا ۱۳۳۲ ه ش، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- فلاح رستگار، گیتی. (۱۳۵۱). منتخب شعر بهار و بررسی کوتاهی از اشعار او، مشهد: چاپخانه طوس.
- قره داغی، معصومه. (۱۳۸۷). نگاهی به اندیشه های سیاسی ملک الشعراء بهار. فردوسی، شماره ۷۴ و ۷۵.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/211525/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D8%A7%D9%86%D8%AF%DB%8C%D8%B4%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C-%D9%85%D9%84%DA%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%B1>
- کاتوزیان، محمد علی همایون. (۱۳۹۱). تضاد دولت و ملت، نظریه ی تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه ی علیرضا طیب، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، محمد علی همایون. (۱۳۹۵). ایران، جامعه کوتاه مدت و ۳ مقاله دیگر. ترجمه عبدالله کوثری، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- محمودی، حسنعلی. (۱۳۷۲). شعر معاصر ایران: از بهار تا شهریار، جلد اول، قم، نشر مؤلف.
- منوچهری، عباس. (۱۴۰۰). تاریخ فکری ایران معاصر، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- منوچهری، عباس. (۱۴۰۲). فراسوی رنج و رویا. دلالت های فکری و پارادایم های راهبردی، دفتر اول، چاپ دوم، تهران: نشر روزنه.
- وکیلی، شروین. (۱۳۹۲). ملک الشعراء بهار، جلد نخست، مجموعه داد سخن.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.